

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

<http://dx.doi.org/10.22067/PG.2024.86725.1271>

پژوهشی

تبیین مولفه‌های موثر بر الگوی مناسبات ژئوپلیتیک در منطقه خاورمیانه

سیف قاسم محمد المحیسن (دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران)

محسن جان پرور (استادیار جغرافیای سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. نویسنده مسئول)

janparvar@um.ac.ir

سیدهادی زرقانی (دانشیار جغرافیای سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران)

علی محمدپور (استادیار جغرافیای سیاسی دانشگاه مالک اشتر، تهران، ایران)

چکیده

خاورمیانه، منطقه ژئوپلیتیکی پیچیده، متغیر و متحول است. منطقه‌ای با پتانسیل‌ها و ظرفیت‌های ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیک برجسته که بازیگرها و صحنه‌های بازی متعدد و متفاوتی را پیش روی بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای قرار داده است. صحنه‌های بازی که ناامنی و تنش در آن برجستگی داشته و مناسبات نفوذ، سلطه و تقابل بر سایر شکل‌ها اولویت داشته است. متناسب با این شرایط منطقه، درک مولفه‌های پایه شکل‌دهنده مناسبات ژئوپلیتیک در منطقه، از اهمیت و جایگاه برجسته‌ای برخوردار است. بر این مبنای تحقیق حاضر با روش توصیفی و تحلیلی و با هدف درک مولفه‌های ژئوپلیتیک پایه شکل‌دهنده مناسبات در منطقه خاورمیانه و طراحی الگوی مناسبات ژئوپلیتیک به انجام رسیده است. بررسی حاصل از نظریه‌ها و دیدگاه‌های مختلف در گام اول نشان‌دهنده آن است که مهمترین مولفه‌ها موثر بر الگوی مناسبات ژئوپلیتیک در منطقه خاورمیانه شامل ۴۰ مولفه ژئوپلیتیکی است که در قالب چهار بعد مولفه‌های ژئوپلیتیک طبیعت پایه، انسان پایه، ترکیبی و مصنوعی قابل تقسیم‌بندی است. در گام دوم، مولفه‌ها در اختیار اندیشمندان و صاحب‌نظران جهت اظهار نظر قرار گرفته و از طریق آزمون T-test مورد تأیید قرار گرفته است. این مولفه‌های ژئوپلیتیک به صورت مستقیم و غیر مستقیم توانسته است، الگوی مناسبات ژئوپلیتیک تعاملی، تقابلی، نفوذ، سلطه و رقابت را در منطقه خاورمیانه شکل دهد و از سوی دیگر مورد سوء استفاده بازیگران منطقه و فرامنطقه‌ای جهت رسیدن به اهداف و منافع قرار گرفته و در راستای مناسبات تنش‌آمیز و درگیری در منطقه خاورمیانه مورد استفاده قرار گرفته است.

واژگان کلیدی: منطقه ژئوپلیتیکی، الگوی مناسبات، رقابتی، تعامل، تقابل، خاورمیانه

۱- مقدمه

منطقه ژئوپلیتیک خاورمیانه بیشتر از هر منطقه‌ای در چند دهه گذشته دارای شرایط بی‌ثباتی، ناامنی، بحران و تعارض قرار داشته است. عواملی از قبیل تروریسم، ایدئولوژی‌های بنیادگرایی و تکفیری، گسترش فقر و شکاف طبقاتی، هویت‌های متکثر قومی و تنش‌های ناشی از آن، افزایش دولت‌های بی‌سامان سیاسی مانند یمن، سوریه و عراق، تکرر بازیگران آشوبساز (Dehshiri & Shahmoradi, 2020). قدرت‌محوری، لایه‌بندی نامتوازن قدرت در میان کشورهای خاورمیانه، اتحاد و ائتلاف با قدرت‌های برون منطقه‌ای، تنوع الگوی رفتاری کشورها از رقابت و همکاری تا تعارض، فراوانی تعارضات، فراوانی مداخلت خارجی، عدم مدیریت ورودی‌های خارجی، آسیب‌پذیری مرزها، ضعف پیوندهای استراتژیک در میان کشورهای منطقه، تنوع نقاط هدف استراتژیک، تنوع تهدیدات هم از نظر موضوعی و هم از نظر مکانی، ضعف انسجام داخلی و آسیب‌پذیری سیستم‌های سیاسی، فراوانی انشقاق درونی اعم از قومی و گروهی، فراوانی پایگاه‌سازی نظامی از سوی قدرت‌های خارجی، ژئواکونومیک، ژئوپلیتیک، و ژئوکالچر برجسته در سیاست جهانی، حضور قدرت مداخله‌گر جهانی در تحولات کشورهای منطقه و هسته‌ای بودن رژیم صهیونیستی از مهمترین عوامل ایجاد چالش‌های امنیتی گسترده، متراکم و فزاینده در نظم منطقه‌ای خاورمیانه هستند (فرهادی و هدایتی، ۱۴۰۰: ۳۸) که چالش‌های گسترده‌ای برای کشورها و ساکنین منطقه فراهم آورده است. بنابراین درک پایه‌های شکل دهنده مناسبات در خاورمیانه به ویژه مناسبات ژئوپلیتیک از اهمیت و جایگاه برجسته‌ای برخوردار است. باید توجه داشت که، مناسبات ژئوپلیتیک بین بازیگران در مناطق ژئوپلیتیک، تحت تأثیر مولفه‌ها و عوامل متعددی می‌تواند، قرار گیرد و متناسب با زمان و مکان، نوع بازی، منافع و اهداف، وزن و منزلت ژئوپلیتیک بازیگران و غیره تغییر می‌کند. با این حال شاید بتوان به صورت کلی گفت آنچه در مناسبات ژئوپلیتیک تأثیرگذار و مشخص‌کننده است، ماهیت، کیفیت و چگونگی دستیابی به حداکثر منافع است که همواره هدف همه بازیگران سیاسی و روابط بین آنهاست (ربیعی، ۱۳۸۸: ۴۰). باید توجه داشت که، مناسبات ژئوپلیتیک میان کنشگران سیاسی از الگوهای ارتباطی متفاوتی تبعیت می‌کند و از اشکال متفاوتی همچون تعامل، رقابت، تقابل، منازعه، سلطه و نفوذ شکل می‌گیرد. این الگوها تابعی از نحوه ترکیب و تعامل عناصر جغرافیا و سیاست در بستر زمان است (حافظ‌نیا، ۱۳۹۶: ۳۶۴). به عبارت دیگر الگوهای مناسباتی شکل گرفته بین بازیگران بر اساس نوع کاربست منابع جغرافیای قدرت بازیگر در مناسبات است که این مسئله نیز بر پایه نگرش بازیگر در طراحی استراتژی مناسباتی خود است. به این معنا که بازیگر برای دستیابی حداکثری به اهداف خود از منابع جغرافیایی قدرت به چه شکلی استفاده نماید. با نگاهی ساده به تعاریف و پژوهش‌هایی

که در عرصه دانش ژئوپلیتیک در فضاهاى جغرافیایی مختلف انجام گرفته و تعاریف موجود در این زمینه می‌توان به این نتیجه رسید که در بیشتر این پژوهش‌ها مفهوم مناسبات بیشتر معادل با رقابت بین بازیگران مبتنی بر منابع جغرافیایی قدرت در نظر گرفته شده است. به بیانی دیگر، نوع و شکل مدنظر در کارهای انجام شده به گونه‌ای است که تأکید و پایه اصلی مناسبات در آن رقابت بین بازیگران ژئوپلیتیک است. در حالی که، مناسبات شکل گرفته بر پایه منابع جغرافیایی قدرت تنها رقابت بین بازیگران نیست بلکه می‌تواند همکاری، همگرایی، تعامل، هم‌افزایی، ستیز، نفوذ، سلطه و غیره را نیز شامل شود. بر این مبنا است که چه در تعریف و چه در بیان ماهیت ژئوپلیتیک از مفهوم مناسبات که دارای اشکال مختلف روابط بین بازیگران است، به جای رقابت استفاده شده است. باید توجه داشت که این مناسبات نیز دارای تعاریف و تنوع گسترده‌ای هستند (جان‌پرور، ۱۳۹۶: ۱۸۴ - ۱۸۵). بنابراین، به هر میزان درک و شناخت از مناسبات ژئوپلیتیک بین کشورها بالاتر باشد شکل دهی به مناسبات بین دو بازیگر جهت رسیدن به منافع و اهداف بازیگران را تا حد زیادی می‌تواند ارتقاء دهد. در این میان مناسبات ژئوپلیتیک در مناطق ژئوپلیتیک نظیر خاورمیانه که اهمیت استراتژیک بالایی برخوردار می‌باشند مبتنی بر القاهای صورت گرفته از سوی بازیگران مداخله‌گر فرامنطقه‌ای بیشتر به سوی رقابت، تنش و جنگ پیش رفته است در حالی که شرایط و پتانسیل برای حرکت بازیگران ژئوپلیتیک منطقه‌ای به سوی تعامل و همکاری نیز فراهم است. بر این مبنا، در مقاله حاضر تلاش بر این بوده است الگویی جهت درک مناسبات ژئوپلیتیک ممکن در منطقه ژئوپلیتیک خاورمیانه مورد بررسی قرار گرفته و طراحی شود تا از این طریق بتوان درک روشن‌تر و دقیق‌تری جهت شکل دهی به مناسبات ژئوپلیتیک مستحکم‌تر، باثبات‌تر و به دور از تنش و درگیری در منطقه حاضر رقم زد.

۲- مباحث نظری تحقیق

۲-۱- مفاهیم پایه

۲-۱-۱- ژئوپلیتیک

ژئوپلیتیک از جمله مفاهیم بحث برانگیز و پر ابهام است و تعاریف متفاوت و گسترده‌ای از آن صورت گرفته است اما به صورت کلی می‌توان به چند تعریف از آن اشاره کرد. ژئوپلیتیک یا سیاست جغرافیایی اثر محیط و اشکال یا پدیده‌های محیطی چون، موقعیت جغرافیایی، شکل زمین، منابع کمیاب، امکانات ارتباطی و انتقالی (زمینی، دریایی، هوایی و فضایی)، وسایل ارتباط جمعی و ... را در تصمیم‌گیریهای سیاسی، بویژه در سطوح گسترده منطقه‌ای و جهانی مطالعه میکند (مجتهدزاده، ۱۳۸۱: ۱۲۸). ژئوپلیتیک علم مطالعه روابط متقابل جغرافیا، قدرت و سیاست و کنشهای ناشی از ترکیب آنها با یکدیگر است (حافظنیا، ۱۳۸۵: ۳۷). به بیانی

دیگر میتوان گفت ژئوپلیتیک دانش شناخت، کسب، بهره‌وری و حفظ منابع جغرافیایی قدرت در مناسبات محلی، ملی، منطقه‌ای و جهانی است (جان‌پرور، ۱۳۹۶: ۲۸). با توجه به مباحث مطرح شده در تحقیق حاضر، برداشت آخر به عنوان مبنا مد نظر قرار گرفته شده است.

۲-۱-۲- مناسبات ژئوپلیتیک

هنگامی که بحث مناسبات ژئوپلیتیک مطرح می‌شود، منظور مناسبات بین بازیگران ژئوپلیتیک است زیرا، مناسبات تنها زمانی مطرح است که بازیگرانی در آن مبتنی بر مولفه‌های ژئوپلیتیک نقش آفرینی داشته باشند؛ پس شناخت این بازیگران از اهمیت و جایگاه برجسته‌ای در دانش ژئوپلیتیک برخوردار است. باید توجه داشت مناسبات ژئوپلیتیک بر مبنای مولفه‌های ژئوپلیتیک بین بازیگران مختلف و متعدد شکل می‌گیرد. به هر میزان مولفه ژئوپلیتیک که زمینه‌ساز مناسبات ژئوپلیتیک است از ارزش بیشتری برخوردار باشد زمینه برای جذابیت بیشتر جهت ورود و نقش آفرینی بازیگران بیشتر و بزرگتری را فراهم می‌آورد (جان‌پرور، ۱۳۹۶: ۱۷۵). اما به صورت کلی، در زمینه مناسبات ژئوپلیتیک می‌توان گفت مناسبات ژئوپلیتیکی، مناسباتی هستند که بین کشورها و دولت‌ها و بازیگران سیاسی بر پایه‌ی ترکیب عناصر سیاست، قدرت و جغرافیا برقرار می‌شوند. در شکل‌گیری هر گونه رابطه بین بازیگران، عنصر سیاست، در قالب بازیگر سیاسی، یا اراده‌ای که به ماهیت رابطه شکل می‌دهد و نیز اقدامات و کنش‌هایی که توسط بازیگر انجام می‌شود پدیدار می‌گردد. عنصر قدرت در شکل دادن به الگو و ماهیت رابطه و نگرش بازیگران نسبت به هم تجلی پیدا می‌کند. عنصر جغرافیا نیز نقش بسترساز را ایفا کرده و انگیزه‌های لازم برای شکل‌گیری اراده‌ی سیاسی رابطه، تجلی فضائی رابطه و نیز تأثیرگذاری بر سطح قدرت بازیگران را سبب می‌شود (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۳۶۲). روابط ژئوپلیتیکی میان بازیگران سیاسی دارای الگوهای خاص است که به اشکال متفاوتی بروز می‌کند. این روابط از اشکال متفاوتی همچون تعامل، رقابت، تقابل، منازعه، سلطه و نفوذ شکل می‌گیرد. این الگوها تابعی از نحوه ترکیب و تعامل عناصر جغرافیا و سیاست در بستر زمان است. به صورت کلی این رابطه‌های ژئوپلیتیک عبارتند از: رابطه تعاملی: عبارت است از ارتباطات گوناگون و متقابل بین بازیگران بین‌المللی. یا رابطه‌ای مبتنی بر برابری قدرت.

رابطه سلطه: رابطه سلطه و تفوق از نابرابری قدرت ناشی می‌شود. به طوری که رابطه‌ای یک سویه و از بالا به پایین بین دولت و بازیگر قوی با دولت ضعیف و کم قدرت شکل می‌گیرد و دولت قدرتمند سرنوشت دولت ضعیف را بطور مستقیم و غیر مستقیم تعیین می‌کند.

رابطه نفوذ: رابطه نفوذ، بازتاب سلطه، اقتدار و نابرابری قدرت میان دو یا چند بازیگر است. نفوذ همان سلطه نامرئی بر فضای جغرافیایی و انسان‌های ساکن در آن است. نفوذ عبارت است از ظرفیت و توان یک بازیگر برای تغییر یا تحمیل رفتاری خاص بر بازیگران دیگر در سیستم بین الملل.

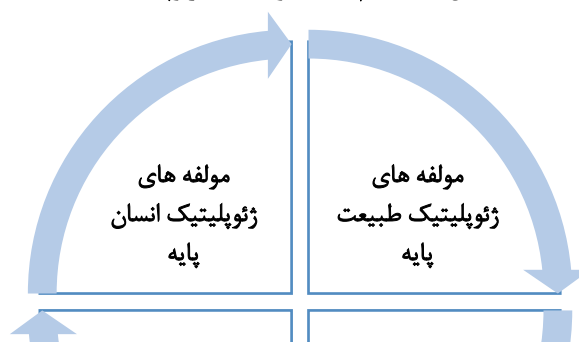
رابطه رقابتی: این رابطه بر پایه‌ی برابری نسبی قدرت بین بازیگران شکل می‌گیرد و بازیگرانی که بر اساس منافع متعارض با هم رقابت می‌کنند تا حریف و رقیب را از دستیابی به فرصت‌ها بازدارند. رقابت به مجموعه تلاش‌ها و فعالیت‌هایی اطلاق می‌شود که با هدف کسب برتری و سیادت در زمینه‌ی خاص بین بازیگران انجام می‌گردد (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۳۷۰-۳۶۴).

رابطه منازعه: مناسبات ژئوپلیتیک مبتنی بر منازعه به این صورت است که بازیگران ژئوپلیتیک از منابع جغرافیایی قدرت جهت افزایش قدرت خود و منازعه و ستیز با دیگر بازیگران ژئوپلیتیک بهره‌برداری می‌کنند. یعنی منبع جغرافیایی قدرت به یک عامل ایجادکننده منازعه بین بازیگران ژئوپلیتیک تبدیل می‌شود (جان‌پرور، ۱۳۹۶: ۱۸۵).

۲-۱-۳- مولفه‌های ژئوپلیتیک

ارزش‌ها و عوامل جغرافیایی به لحاظ ساختاری یا کارکردی ماهیتی دوگانه دارند. بدین معنی که یک عامل جغرافیایی برای یک گروه یا فرد انسانی ممکن است مثبت تلقی شود درحالی‌که همان عامل برای گروه یا فرد دیگر دارای ارزش منفی انگاشته می‌شود. هویت ساختی و کارکردی عوامل دارای ارزش ثابت و پایداری نیستند. بدین معنا که یک عامل در بستر زمان ممکن است دچار تحول ارزشی شود و یا در دیدگاه گروه‌های انسانی متفاوت ارزش‌های متفاوتی داشته باشد. ارزش‌ها و عوامل ژئوپلیتیک فرصت‌های هستند که مطلوب بازیگران سیاسی اعم از فردی یا گروهی (بدون واسطه یا نیابتی) واقع می‌شود زیرا اولاً آنها می‌توانند تولیدکننده قدرت باشند و ثانیاً کاربرد آنها می‌تواند به سلب قدرت رقبا منجر شود ثالثاً تأمین‌کننده نیازهای حیاتی و منافع جمعی و فردی هستند (حافظ‌نیا، ۱۳۹۶: ۱۵۶-۱۵۵). در بیانی دیگر می‌توان گفت مؤلفه ژئوپلیتیک عبارت است از منابع جغرافیایی قدرت با حداقل ارزش مقیاس ملی و فراتر که از سوی بازیگران در مناسبات فرو ملی، ملی، منطقه‌ای و جهانی مورد استفاده قرار می‌گیرد. به بیانی دیگر، زمانی که منابع جغرافیایی قدرت با ارزش مقیاس ملی و فراملی از سوی بازیگران در مناسبات فرو ملی، ملی، منطقه‌ای و جهانی مورد استفاده قرار بگیرند، مؤلفه (عامل) ژئوپلیتیک شکل می‌گیرد (جان‌پرور، ۱۳۹۶: ۱۲۵). باید توجه داشت که مولفه‌های ژئوپلیتیک به صورت‌های مختلف تقسیم‌بندی شده اند اما می‌توان مولفه‌های ژئوپلیتیک را جهت درک بهتر در قالب چهار بعد به صورت شکل ذیل تقسیم‌بندی کرد.

شکل ۱: تقسیم‌بندی مولفه‌های ژئوپلیتیک

۲-۲- مولفه‌های پایه موثر بر مناسبات ژئوپلیتیک کشورها

بررسی حاصل از نظریه‌ها و دیدگاه‌هایی که در زمینه منابع جغرافیایی قدرت و استراتژی‌های موثر بر مناسبات بین کشورها وجود دارد، نشان‌دهنده آن است که دیدگاه کاملی در این زمینه وجود ندارد و برای دستیابی به منابع جغرافیایی قدرت و استراتژی‌های موثر بر مناسبات ژئوپلیتیک بین کشورهای خاورمیانه باید بتوان از منابع و کارهای مختلف استفاده کرد. بر این مبنای، در پژوهش حاضر برای شناخت جامع‌تر بحث منابع جغرافیایی قدرت کشورها را مورد تحلیل و بررسی قرار داد از نظریه‌ها و دیدگاه‌ها و کارهای قبل این منابع جغرافیایی قدرت که شامل ۵۷ مورد بوده است، استخراج شده و برای درک بهتر و متناسب با پایه اصلی شکل‌دهنده در قالب ۴ بعد در جدول (۱) آورده شده است. البته باید توجه داشت این شاخص‌ها دارای همپوشانی و هم‌افزایی هستند و بر یکدیگر تأثیر گذاشته و از یکدیگر تأثیر می‌پذیرند و دسته‌بندی آن‌ها در قالب‌های جدا نشان‌دهنده عدم تأثیرگذاری و پیوند بین آنها نیست.

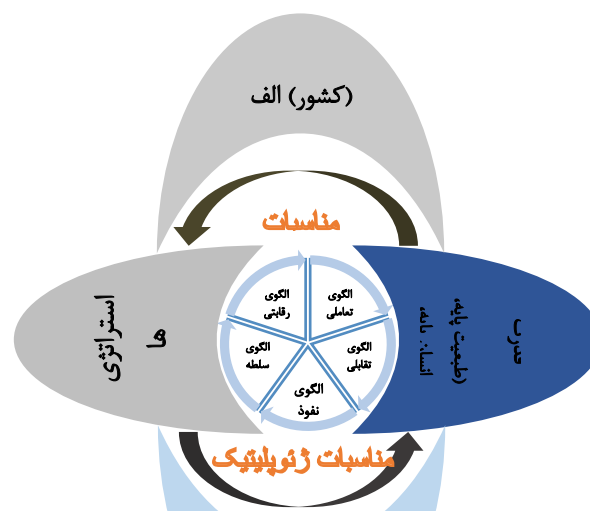
جدول ۱: مولفه‌های ژئوپلیتیک (منابع جغرافیایی قدرت) کشورها موثر در مناسبات ژئوپلیتیک

ردیف	ابعاد	منابع جغرافیایی قدرت	نظریه‌ها و دیدگاه‌ها جهت استخراج مولفه‌های ژئوپلیتیک
۱	مولفه‌های ژئوپلیتیک طبیعت پایه	موقعیت جغرافیایی (دریایی، محصور در خشکی، حائل)؛ پیوندهای سرزمینی (همسایگی)؛ وسعت سرزمین نسبت به یکدیگر؛ شکل کشور؛ وضعیت توپوگرافی؛ منابع طبیعی (به جز نفت و گاز)؛ ذخایر و منابع انرژی (نفت و گاز)؛ تعداد همسایگان؛ منابع آب مشترک؛	وابستگی متقابل روزکرانس (Rosecrance and Stein, 1973)
۲	مولفه‌های ژئوپلیتیک انسان پایه	کمیت جمعیت؛ بافت (ساختار) اجتماعی جمعیت؛ کیفیت جمعیت (جنسیت، سن، سواد و ...)؛ متحدان استراتژیک؛ کمیت و کیفیت تجهیزات نظامی؛ توزیع فضایی جمعیت؛ وزن ژئوپلیتیکی گروه‌های قومی؛ گسترش زبانی، قومی و مذهبی فراسوی مرزها؛ قلمرو و قدرت فرهنگی؛ قدرت اقتصادی؛ ساختار سیاسی (حکومت)؛ ایدئولوژی سیاسی حکومت (ارزشها و اعتقادات)؛ تفاهم نام‌های دوجانبه نظامی؛ وجود مکان‌های مذهبی مشترک مذهبی؛	هارتلند یا قدرت بری سر هلفورد مکنندر (عزتی، ۱۳۹۵: ۱۰) قدرت دریایی آلفرد تایر ماهان (کالینز، ۱۳۸۴: ۳۱۱) کشور به عنوان موجود زنده رودلف کلین (میرحیدر، ۱۳۹۰: ۱۵) ریملند نیکولاس جان اسپایکمن (حافظ نیا، ۱۳۸۹: ۳۲) قدرت هوایی الکساندر دو سورسکی (حافظ نیا، ۱۳۸۹: ۳۴) بیضی استراتژیک انرژی جفری کمپ (مجتهدزاده، ۱۳۸۱: ۲۸۳) برخورد تمدن هانتینگتون (Huntington, ۱۹۹۳)

۳	مؤلفه های ژئوپلیتیک ترکیبی	ساختار ژئوپلیتیک منطقه‌ای؛ موقعیت ژئوپلیتیک کشور در ساختار منطقه ای؛ ساختار ژئوپلیتیک جهان؛ نحوه و میزان تعامل با ساختار نظام ژئوپلیتیک؛ ثبات یا بی‌ثباتی سیاسی کشورها؛ جایگاه کشور در انتقال انرژی؛ جایگاه ترانزیتی و بازرگانی؛ موقعیت استراتژیک؛ تجمعات مذهبی؛ طول مرزهای مشترک؛ مسائل هیدروپلیتیک؛	مناقشات منطقه ای کمپ و هارکاوای (کمپ و هارکاوای، ۱۳۸۳: ۱۶۵-۱۷۳) الگوی نظری طراحی راهبرد دفاعی مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیک (حافظ نیا و همکاران، ۱۳۸۶: ۷) ژنوم های ژئوپلیتیک کشور عراق (خلیلی و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۸) مؤلفه های ژئوپلیتیک از نظر کوهن (Cohen, 2008: 81-84) نظریه گسلهای ژئواستراتژیک فعال در جهان (حافظ نیا، ۱۳۹۵: ۷) دیدگاه تعصب، پیشداوری و بروز خشونت های قومی «دیوید مایر» (صالحی امیری، ۱۳۸۵: ۹۷) نظریه قلمرو خواهی گاتمن (مویز، ۱۳۹۱: ۲۹) مؤلفه‌های مؤثر بر مناسبات ژئوپلیتیک بازیگران (بهرامی، ۱۴۰۱: ۱۱۳) اختلافات مرزی عراق با همسایگان (الجبوری، ۱۴۰۰: ۱۴۲-۱۴۰) عوامل مرزی مؤثر بر مناسبات عراق و ترکیه (الحیدری، ۱۴۰۱: ۱۰۵) منابع جغرافیایی قدرت کشور عراق (آل موسی، ۱۴۰۰: ۱۴۵-۱۴۴)
۴	مؤلفه های ژئوپلیتیک مصنوعی	قدرت نرم؛ مشکلات داخلی و افکار عمومی؛ سطح تعامل؛ مراجع دینی و مذهبی؛ دیپلماسی زیارت؛ پیشینه تاریخی دو کشورها	

باید توجه داشت که، شناخت و درک منابع جغرافیایی کشورها در اشکال و انواع مختلف آنها از اهمیت بالایی دارد. چرا که درک واقعیت‌های جغرافیایی می‌تواند راهگشای مسئولان کشورها باشد تا بتوانند به عنوان یک بازیگر مهم وارد صحنه‌های منطقه‌ای و بین‌المللی شوند (عزتی، ۱۳۸۰: ۲). به نحوی که عوامل و ارزش‌های جغرافیایی می‌توانند به سطح قدرت یک کشور در مقابل کشور مقابل کمک کنند و یا اینکه آن را محدود سازند (عزتی و نامی، ۱۳۹۱: ۱۸۸). بنابراین شناخت مناسب از منابع جغرافیایی قدرت کشورها از جایگاه برجسته‌ای جهت در پیش‌گیری استراتژی‌ها و سیاست‌های خارجی آنها نسبت به یکدیگر برخوردار است و باید جهت در پیش‌گیری هر گونه استراتژی از سوی بازیگران ژئوپلیتیک روی مثبت یا منفی عمل کردن مؤلفه‌های ژئوپلیتیک اثرگذار بوده و الگوی مناسبات ژئوپلیتیک بین بازیگران را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد. بنابراین، می‌توان گفت پایه شکل‌دهی به استراتژی‌ها، مؤلفه‌های ژئوپلیتیک (منابع جغرافیایی قدرت) هستند که از سوی بازیگر در شکل‌دهی به نوع و شکل مناسبات ژئوپلیتیک تعاملی، رقابتی، تقابلی، نفوذ و سلطه مؤثر هستند. بر این مبنا، میتوان مدل مفهومی تحقیق حاضر را به صورت ذیل ترسیم کرد:

شکل ۲: الگوی پایه مناسبات ژئوپلیتیک دو

۳- روش تحقیق

۳-۱- روش تحقیق

روش کلی تحقیق حاضر توصیفی-تحلیلی است. تحقیق حاضر در پی پاسخ‌دهی به این سوال است که چه مولفه‌هایی بر الگوی مناسبات ژئوپلیتیک در خاورمیانه موثر هستند؟ برای پاسخ‌دهی به این سوال تلاش شده است که ضمن تصویرسازی درست از مولفه‌ها موثر بر مناسبات ژئوپلیتیک کشورهای خاورمیانه، الگوی مناسبات ژئوپلیتیک بین این کشورها نیز، ترسیم گردد. داده‌های مورد نیاز از طریق روش کتابخانه‌ای با استفاده از کتاب‌ها، مقالات و منابع اینترنتی و همچنین یافته‌های میدانی از طریق پرسشنامه بسته جمع‌آوری شده است. جامعه آماری در تحقیق حاضر شامل صاحب‌نظران دانشگاهی و متخصصین در حوزه ژئوپلیتیک، جغرافیای سیاسی و علوم سیاسی بوده‌اند. با توجه به محدود بودن جامعه هدف و ناشناخته بودن آن از روش نمونه‌گیری هدفمند استفاده شده است. تعداد افرادی که برای نمونه انتخاب شده‌اند شامل حدود ۷۸ نفر بوده‌اند که از سه کشور عراق، ترکیه و ایران بوده‌اند. از این تعداد ۶۱ نفر به پرسشنامه پاسخ داده‌اند که ۴۸ مورد از پرسشنامه‌ها منطقی و کامل بوده است که مورد سنجش و بررسی قرار گرفتند. روایی پرسشنامه حاضر از طریق اساتید راهنما و مشاوران مورد تأیید قرار گرفته است و برای محاسبه پایایی پرسشنامه حاضر از نرم‌افزار SPSS و آزمون آلفای کرونباخ استفاده شده است، در واقع گام اول در بررسی هر داده پرسشنامه-ای بررسی سطح روایی و پایایی آن است، در بخش یافته‌های کتابخانه‌ای روایی سوالات تحقیق مورد بررسی و تأیید قرار گرفت، در این بخش نیز در جدول شماره ۲ نتایج آزمون آلفای کرونباخ آورده شده که نتیجه آن نشان دهنده بالا بودن سطح پایایی گویه‌های تحقیق به مقدار ۰.۸۳۱ است که از پایایی خوبی برخوردار است.

جدول ۲ نتایج آزمون پایایی پرسشنامه

مقدار آلفا	۰.۸۳۱
تعداد گویه	۵۷

تعداد نمونه	۴۸
-------------	----

برای تجزیه و تحلیل یافته‌ها، از دو رویکرد کمی - کیفی و توصیفی - تحلیلی استفاده شده است، در بیان یافته‌های توصیفی، ابتدا یافته‌های کتابخانه‌ای تحقیق که شامل شناسایی مهم‌ترین مؤلفه‌های ژئوپلیتیکی موثر بر مناسبات ژئوپلیتیک کشورهای خاورمیانه است از طریق بررسی نظریه‌ها و دیدگاه‌های مرتبط استخراج شده است و در مرحله دوم از طریق پرسشنامه در اختیار صاحب‌نظران و اندیشمندان قرار داده شده است تا به مؤلفه‌ها وزن داده شوند و در گام بعد با توجه به اینکه پرسشنامه حاضر پارامتریک بوده است (جدول ۳) از آزمون T-test این مؤلفه‌ها مورد سنجش قرار گرفته است.

جدول ۳ نتایج آزمون اسمیرنوف - کولوموگروف

آماره	۰.۱۳۴
df	۴۷
Sig	۰.۱۷۶

۲-۳- منطقه خاورمیانه

کشورهای خاورمیانه به طور کلی به کشورهای گفته می‌شود که از نظر موقعیت جغرافیایی در نقطه مرکزی تقاطع سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا قرار گرفته‌اند و در چندین دایره‌المعارف معتبر و متفاوت که در سراسر دنیا وجود دارد، به عنوان (The Middle East) شناخته شده می‌شوند. منشأ اصلی اصطلاح «خاورمیانه» را می‌توان خارج از این منطقه دانست (Koppes, 1976) دلیل این گونه نام‌گذاری تقسیم‌بندی سیاسی صورت گرفته از باختر تا خاور می‌باشد (مجتهدزاده، ۱۳۹۱: ۱۸۶). در واقع، اگر چه ممکن است از اواسط قرن نوزدهم به عنوان برجسیبی که توسط دفتر بریتانیایی در هند استفاده می‌شد (Koppes, 1976) ردیابی گردد، اما بعدها از طریق نوشته‌های آلفرد ماهان، استاد ژئوپلیتیک آمریکا، وارد گفتمان عمومی شده است. که در سال ۱۹۰۲ در مقاله خود با عنوان دشواری‌های خلیج فارس برای، مناطق اطراف خلیج فارس نه «خاور نزدیک» و نه «شرق دور» مطرح نمود (Derrick Siclaway, 1993). اصطلاح خاورمیانه بیشتر مربوط به فرهنگ و موقعیت جغرافیایی این منطقه می‌شود. با این حال، پس از گذشت سال‌ها همچنان در مورد تعداد کشورهای خاورمیانه و قلمرو جغرافیایی آن‌ها اختلاف نظرهای بسیاری وجود دارد. برخی از افراد بر این باور هستند که کشورهای شمال و شرق آفریقا هم بین خاورمیانه می‌باشند و یا برخی دیگر بر این باور هستند که کشورهای مانند افغانستان و پاکستان جزئی از خاورمیانه محسوب نمی‌شوند. وزارت امور خارجه آمریکا، خاورمیانه را مشتمل بر منطقه‌ای مشخصی از شمال آفریقا، مدیترانه شرقی و کشورهای خلیج فارس

در نظر گرفته است؛ البته به جز ترکیه که یک کشور عضو ناتو تلقی می‌شود. بالعکس آن، وزارت دفاع آمریکا، خاورمیانه را به گونه دیگری تقسیم می‌کند؛ فرماندهی مرکزی آمریکا (ستکام) به عنوان یکی از شش فرماندهی کل نیروهای مسلح ایالات متحده آمریکا که مسئولیت عملیات نظامی را در خاورمیانه بر عهده دارد، این منطقه را شامل کنیا، مصر، سودان، اتیوپی، جیبوتی، سومالی، ایران، اردن، عراق، دولت‌های عضو شورای همکاری خلیج فارس، پاکستان و افغانستان می‌داند. قطعاً موارد استثنای دیگری نیز وجود دارد که عبارتند از: اسرائیل، ترکیه، سوریه و هند که سه کشور نخست در مسئولیت فرماندهی اروپا (یوکام) و هند، در زیرمجموعه فرماندهی پاسیفیک (پاکام) قرار دارند. خاورمیانه به چند ناحیه اصلی تقسیم‌بندی شده است، اگرچه در مورد کشورهای هر ناحیه نیز برخی اختلاف‌نظرها وجود دارد (کمپ و هارکاو، ۱۳۹۹: ۳۶). از همین رو، اگرچه تفسیر یکسانی در مورد کشورهای خاورمیانه وجود ندارد اما به طور کلی در تحقیق حاضر منظور از خاورمیانه شامل کشورهای ذیل است: ایران، عراق، سوریه، ترکیه، اردن، عربستان سعودی، امارات متحده عربی، بحرین، لبنان، مصر، کویت، عمان، قطر، یمن و فلسطین.

نقشه ۱: کشورهای منطقه ژئوپلیتیک خاورمیانه

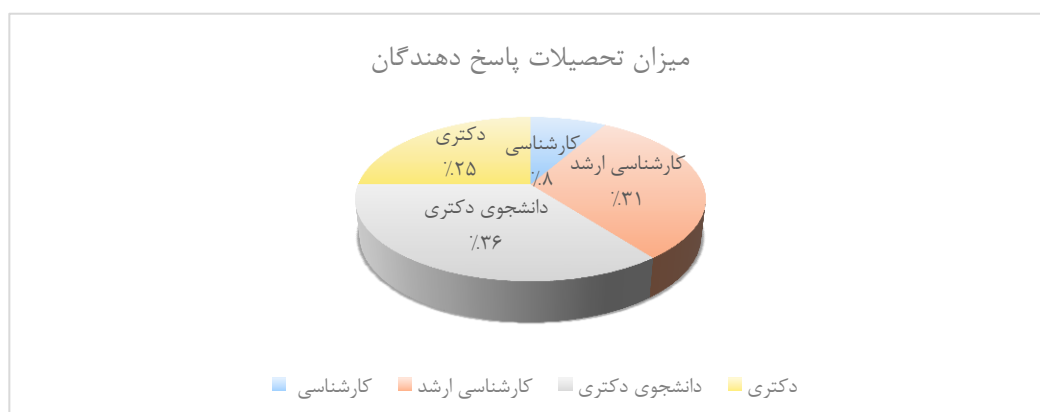
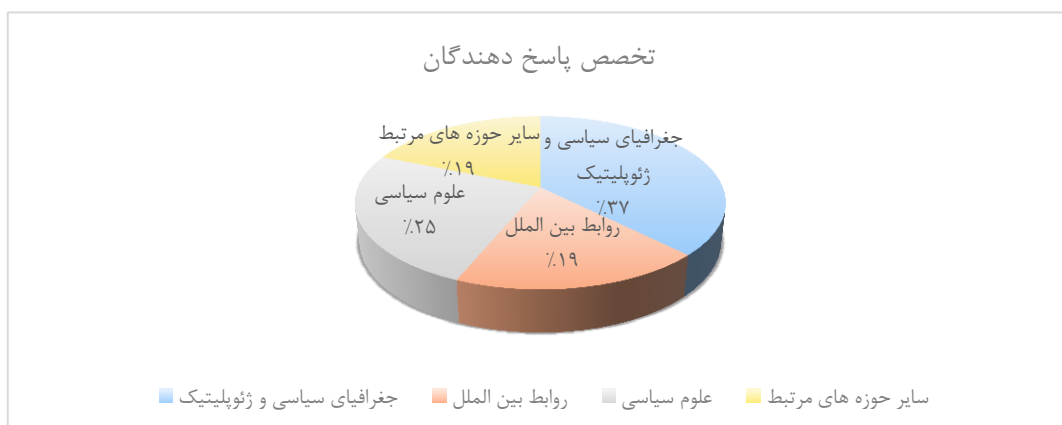
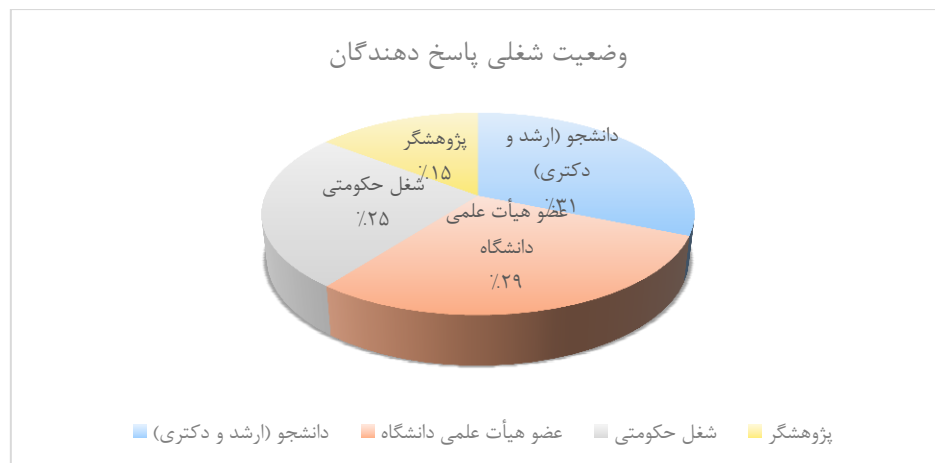
Zangoie, 2022:86

۴- یافته‌های تحقیق

۴-۱- داده‌های توصیفی

با توجه به اینکه مباحث پیرامون ژئوپلیتیک دارای شرایط خاصی است و افراد متخصص در این حوزه تعداد محدودی را شامل می‌شوند و از سوی دیگر با توجه به اینکه، سطح و نوع سوالات مطرح شده که نیازمند

جواب دقیق و داشتن اطلاعات کافی در زمینه مسائل ژئوپلیتیک و مناسبات ژئوپلیتیک ایران و عراق بوده است، نمونه آماری تحقیق حاضر شامل ۴۸ نفر انتخاب شدند. مشخصات کلی این افراد در قالب اطلاعات توصیفی به صورت ذیل است:

۲-۴- داده‌های استنباطی

۱-۲-۴- محاسبه سطح معنی‌داری با مقدار میانگین *گویه‌های بعد طبیعی* مؤثر بر مناسبات ژئوپلیتیکی در

خاورمیانه

نتایج حاصل از آزمون تی برای متغیرهای بعد طبیعی در منطقه خاورمیانه نشان می‌دهد که تمامی ۹ متغیر مورد بررسی، از جمله مسائل مرتبط با طبیعت و محیط‌زیست، به صورت معنی‌داری در تعیین و شکل‌گیری مناسبات ژئوپلیتیکی در این منطقه دخیل هستند. این نتایج، به وضوح اهمیت بالای متغیرهای طبیعی در ایجاد و تدوین سیاست‌ها و تصمیم‌گیری‌های ژئوپلیتیکی در خاورمیانه اشاره دارد. این نتایج به صورت ذیل است: **اهمیت موقعیت جغرافیایی بازیگران:** نتایج میانگین گویه‌های بعد طبیعی نشان می‌دهد که موقعیت جغرافیایی بازیگران در خاورمیانه نقش اساسی در تعیین مناسبات ژئوپلیتیکی این منطقه داشته است. این موضوع نشانگر اهمیت جغرافیا و مکان در تفاوت‌ها و تعاملات بین‌المللی در این منطقه می‌باشد. عوامل مکانی مانند موقعیت جغرافیایی به عنوان مهمترین عوامل مؤثر بر مناسبات ژئوپلیتیکی در نظر گرفته شده‌اند. **اهمیت ذخایر و منابع انرژی:** نتایج نشان می‌دهند که ذخایر و منابع انرژی جایگاه مهمی در مناسبات ژئوپلیتیکی در منطقه خاورمیانه دارند. با قرار گرفتن در رده دوم از اهمیت، این مولفه نه تنها به تأمین نیازهای انرژی، بلکه به عنوان ابزاری برای تأثیرگذاری در تصمیم‌گیری‌ها و سیاست‌های ژئوپلیتیکی افراد و کشورها در منطقه شناخته شده است. **وجود منابع آب مشترک و نحوه مدیریت آن‌ها** از اهمیت بسزایی برخوردار است و می‌تواند در تعیین مناسبات ژئوپلیتیکی میان کشورها تأثیرگذار باشد. همچنین، پیوندهای سرزمینی نقش مهمی در تعیین مسائل ژئوپلیتیکی دارند. وجود یا عدم وجود ارتباطات و اتصالات سرزمینی می‌تواند از اهمیت بالایی برخوردار باشد و تأثیرگذاری زیادی در تدوین سیاست‌ها داشته باشد. علاوه بر این، وضعیت منابع زیستی نیز به عنوان یکی از عوامل مؤثر در مسائل ژئوپلیتیکی شناخته شده است. حفاظت از منابع زیستی و استفاده متداول از آن‌ها در تأثیرگذاری بر تصمیم‌گیری‌های ژئوپلیتیکی نقش دارد. همچنین، ویژگی‌های جغرافیایی مانند شکل کشور، وضعیت توپوگرافی و تعداد همسایگان نیز نقش اساسی در تدوین

روابط ژئوپلیتیکی دارند. به طور کلی، این نتایج نشان‌دهنده تعامل پیچیده و تنوع برخی از مهمترین عوامل محیطی و جغرافیایی در مسائل ژئوپلیتیکی در منطقه خاورمیانه می‌باشد.

جدول ۴: نتایج آزمون تی برای مؤلفه‌های طبیعی مؤثر بر مناسبات ژئوپلیتیک کشورهای خاورمیانه

گروه	Sig	Mean	STD.D
موقعیت جغرافیایی (دریایی، محصور در خشکی، حائل)	۰.۰۰	۴.۵۳	۰.۸۱
پیوندهای سرزمینی (همسایگی)	۰.۰۰	۳.۴	۰.۹۳
وسعت سرزمین نسبت به یکدیگر	۰.۰۰	۳.۲۶	۰.۷۸
شکل کشور	۰.۰۰	۳.۲	۰.۶۶
وضعیت توپوگرافی	۰.۰۰	۳	۰.۷۸
ذخایر و منابع انرژی (نفت و گاز)	۰.۰۰	۴.۲۶	۰.۴۴
وضعیت منابع زیستی (آب، خاک، خورشید و ...)	۰.۰۳	۳.۳۳	۰.۸
تعداد همسایگان	۰.۰۰	۲.۸۳	۰.۴۶
منابع آب مشترک	۰.۰۰	۳.۶۶	۰.۶

۲-۲-۴- محاسبه سطح معنی‌داری با مقدار میانگین *گروه‌های بعد انسانی* مؤثر بر مناسبات ژئوپلیتیکی در خاورمیانه

در تحلیل نتایج جدول ۳ که حاصل آزمون تی برای متغیرهای بعد انسانی مؤثر بر مناسبات ژئوپلیتیکی در منطقه خاورمیانه را نشان می‌دهد، ملاحظه می‌شود که تمامی ۱۴ متغیر مورد بررسی به طور معنی‌داری تأثیرگذار بر مناسبات ژئوپلیتیکی در منطقه می‌باشند. این امر با مقادیر سطح معنی‌داری زیر ۰.۰۵ برای همه متغیرها تأیید شده است، که به وضوح اهمیت متغیرها در مناسبات ژئوپلیتیکی منطقه را نمایان می‌سازد. در این سند، مقایسه سطح میانگین گروه‌های بعد انسانی نشان می‌دهد که وزن ژئوپلیتیکی *گروه‌های قومی* با میانگین ۴.۸۶، به عنوان عامل مؤثر در مناسبات بازیگران قدرت، در جایگاه اول قرار دارد. این نتیجه نشان‌دهنده اهمیت بالای *ابعاد قومی و مذهبی* در پویایی‌های ژئوپلیتیکی خاورمیانه است. همچنین، وضعیت کمی و کیفی *تجهیزات نظامی* به عنوان ارجحیت دوم در مناسبات بازیگران مطرح شده است. این نتایج، نقش مهم نظامی و امنیتی در حفظ و تعیین اولویت‌های ژئوپلیتیکی در خاورمیانه را تأکید می‌کند. به علاوه، اهمیت وضعیت متحدان استراتژیک نیز به عنوان یکی از نتایج مهم این تحقیق مطرح شده است. این نتایج نشان‌دهنده تأثیر مثبت همکاری‌های استراتژیک در تعیین سیاست‌ها و تصمیمات ژئوپلیتیکی در منطقه می‌باشد. گسترش زبانی و مذهبی به فراسوی مرزها به عنوان یک ابزار ارتباطی مؤثر در شکل‌گیری نظام ارتباطات و درک متقابل بین بازیگران اقتصادی و سیاسی نقش بسیار حیاتی ایفا می‌کند. به علاوه، بافت

اجتماعی جمعیت نیز مورد بررسی قرار گرفته است، که اشاره به ساختار اجتماعی، طبقاتی، و روابط داخلی جامعه دارد. در مجموع، تحلیل ابعاد انسانی نشان می‌دهد که عوامل مذکور به‌طور جمعی و با میزان تأثیر متفاوت، نقش حیاتی در تعیین مناسبات ژئوپلیتیکی در خاورمیانه ایفا می‌کنند.

جدول ۵: نتایج آزمون تی برای مؤلفه‌های انسانی مؤثر بر مناسبات ژئوپلیتیک کشورهای خاورمیانه

گویه	Sig	Mean	STD.D
کمیت جمعیت	۰.۰۰	۳.۵۲	۰.۸۱
بافت (ساختار) اجتماعی جمعیت	۰.۰۰	۴.۰۶	۰.۷۳
کیفیت جمعیت (جنسیت، سن، سواد و ...)	۰.۰۰	۳.۵۶	۰.۸۱
متحدها استراتژیک	۰.۰۰	۴.۷۶	۰.۴۳
کمیت و کیفیت تجهیزات نظامی	۰.۰۰	۴.۸۳	۰.۵۳
توزیع فضایی جمعیت	۰.۰۰	۳.۳۶	۰.۶۱
وزن ژئوپلیتیکی گروه‌های قومی	۰.۰۰	۴.۸۶	۰.۴۳
گسترش زبانی، قومی و مذهبی فراسوی مرزها	۰.۰۰	۴.۱۳	۰.۰۵
قلمرو و قدرت فرهنگی	۰.۰۰	۳.۷۱	۰.۴۸
قدرت اقتصادی	۰.۰۰	۳.۸۳	۰.۵۳
ساختار سیاسی (حکومت)	۰.۰۰	۴.۶	۰.۸۱
ایدئولوژی سیاسی حکومت (ارزشها و اعتقادات)	۰.۰۰	۳.۹	۰.۰۴
تفاهم نامه های دوجانبه نظامی	۰.۰۰	۳.۸	۰.۹۹
وجود مکانهای مشترک مذهبی	۰.۰۰	۳.۲۶	۰.۵۲

۳-۲-۴- محاسبه سطح معنیداری با مقدار میانگین گویه‌های بعد ترکیبی مؤثر بر مناسبات ژئوپلیتیکی در

خاورمیانه

نتایج جدول ۴ حاصل آزمون تی برای متغیرهای بعد ترکیبی مؤثر بر مناسبات ژئوپلیتیکی در خاورمیانه نشان‌دهنده معنی‌دار بودن همه متغیرهای این بعد است. به‌نحوی که همه ۱۱ متغیر سطح معنی‌داری آنها از مقدار ۰.۰۵ کمتر بوده که حاکی از مطلوبیت متغیرها دارد. نتایج مقایسه سطح میانگین گویه‌های بعد ترکیبی نشان می‌دهد که در مناسبات ژئوپلیتیکی بازیگران منطقه، در جایگاه اول، مولفه هیدروپلیتیک به‌عنوان یکی از مهمترین عوامل مؤثر در مناسبات ژئوپلیتیکی بین بازیگران خاورمیانه قرار دارد. این نتیجه نشان‌دهنده تأثیر عظیم مسائل مرتبط با آب، که به عنوان یک منبع استراتژیک، در تدوین استراتژی‌ها و سیاست‌های منطقه‌ای

تأثیرگذار است. در رتبه دوم، مولفه **طول مرزهای مشترک** نیز برجسته شده است، که به وضوح نشان‌دهنده تأثیر مستقیم اقلیم در تنش یا همکاری بین کشورهای منطقه می‌باشد. در جایگاه سوم، **ثبات یا بی‌ثباتی سیاسی** به عنوان یک عامل کلان در تدوین مناسبات ژئوپلیتیکی شناخته شده است. این مسئله به وضوح نشان‌دهنده نقش مهم ثبات سیاسی در تأثیرگذاری بر روابط ژئوپلیتیکی است، خصوصاً در یک منطقه با وضعیت آشفته. در ادامه همین روند مولفه‌های چون ساختار ژئوپلیتیک منطقه‌ای، موقعیت ژئوپلیتیکی کشور در ساختار منطقه، نحوه و میزان تعامل با ساختار نظام ژئوپلیتیک، ساختار ژئوپلیتیکی جهان، جایگاه کشور در انتقال انرژی، جایگاه ترانزیتی و بازرگانی، موقعیت استراتژیک و تجمعات مذهبی قرار گرفته‌اند که هر کدام به نوبه خود مناسبات با شرایط زمانی و مکانی می‌تواند در مناسبات بین بازیگران اهمیت پیدا کند.

جدول ۶: نتایج آزمون تی برای مؤلفه‌های ترکیبی مؤثر بر مناسبات ژئوپلیتیک کشورهای خاورمیانه

STD.D	Mean	Sig	گویه
۰.۷۲	۳.۴	۰.۰۰	ساختار ژئوپلیتیک منطقه‌ای
۰.۸	۳.۳۶	۰.۰۱	موقعیت ژئوپلیتیکی کشور در ساختار منطقه‌ای
۰.۹	۳.۲۹	۰.۰۰	ساختار ژئوپلیتیکی جهان
۰.۷۱	۳.۳	۰.۰۲	نحوه و میزان تعامل با ساختار نظام ژئوپلیتیکی
۱.۲۷	۳.۵۷	۰.۰۱	ثبات یا بی‌ثباتی سیاسی کشورها
۰.۸۲	۳.۲۵	۰.۰۰	جایگاه کشور در انتقال انرژی
۰.۷	۳.۱۴	۰.۰۰	جایگاه ترانزیتی و بازرگانی
۰.۹۶	۳.۰۸	۰.۰۲	موقعیت استراتژیک
۰.۵۳	۳	۰.۰۳	تجمعات مذهبی
۰.۴۴	۳.۷۳	۰.۰۰	طول مرزهای مشترک
۰.۴	۳.۹	۰.۰۰	مسائل هیدروپلیتیک

۴-۲-۴- محاسبه سطح معنی‌داری با مقدار میانگین گویه‌های بعد مصنوعی مؤثر بر مناسبات ژئوپلیتیکی

خاورمیانه

نتایج حاصل از آزمون تی بر روی متغیرهای بعد مصنوعی مؤثر بر مناسبات ژئوپلیتیکی در خاورمیانه، موارد معنی‌داری را نشان می‌دهند. این نتایج نقش مهم مولفه‌های مصنوعی در تدوین مناسبات ژئوپلیتیکی بین کشورهای منطقه را تأکید می‌کنند. از میان ۶ مولفه مورد بررسی، **پیشینه تاریخی کشورها** به عنوان مهمترین مولفه در مناسبات ژئوپلیتیکی بین بازیگران منطقه در بعد مصنوعی تأثیرگذار است. این امر نشان‌دهنده اهمیت نقش گذشته و تاریخچه در شکل‌گیری تعاملات و روابط کنونی میان کشورهاست. نتایج نشان می‌دهند که **مشکلات داخلی و افکار عمومی شهروندان** نیز از اهمیت بالایی در مناسبات بین کشورهای

خاورمیانه برخوردار است. این مولفه نشان‌دهنده تأثیرات عمیق مسائل داخلی بر تصمیم‌گیری‌ها و سیاست‌های خارجی کشورها می‌باشد. وضعیت دیپلماسی و تعامل کشورهای منطقه با دیگر کشورها نیز در رده سوم قرار گرفته است. این نتیجه نشان می‌دهد که روابط بین‌المللی و تعامل دیپلماتیک دارای تأثیر گسترده در مناسبات ژئوپلیتیکی این منطقه می‌باشند. همچنین، مراجع دینی و مذهبی، قدرت نرم و دیپلماسی زیارت نیز به ترتیب در جایگاه‌های بعدی از تأثیر گذاری بر مناسبات ژئوپلیتیکی بین بازیگران واقع شده‌اند. این نتایج تأکید می‌کنند که عوامل فرهنگی و دینی نیز نقش مهمی در تشکیل و شکل‌گیری روابط ژئوپلیتیکی در این منطقه ایفا می‌کنند.

اجمالاً، تحلیل نتایج نشان می‌دهد که فهم دقیق از پیشینه تاریخی، مشکلات داخلی، دیپلماسی، و نقش مراجع دینی و مذهبی، اساسی برای تفهیم چگونگی شکل‌گیری و شکل‌دهی به مناسبات ژئوپلیتیکی بین کشورهای منطقه خاورمیانه می‌باشد.

جدول ۷: نتایج آزمون تی برای مؤلفه‌های مصنوعی موثر بر مناسبات ژئوپلیتیک کشورهای خاورمیانه

گویه	T	Sig	Mean	STD.D
قدرت نرم	-۱.۳۳	۰.۰۰	۳.۱	۰.۴۸
مشکلات داخلی و افکار عمومی	-۱.۲۴	۰.۰۲	۳.۷	۰.۵۳
سطح تعامل	-۲.۰۱	۰.۰۴	۳.۶۶	۰.۶۶
مراجع دینی و مذهبی	۲.۷۶	۰.۰۰	۳.۱۳	۱.۳
دیپلماسی زیارت	۰	۰.۰۰	۳	۰.۶
پیشینه تاریخی دو کشورها	۰.۵۷۴	۰.۲۶	۳.۹۶	۱.۳۹

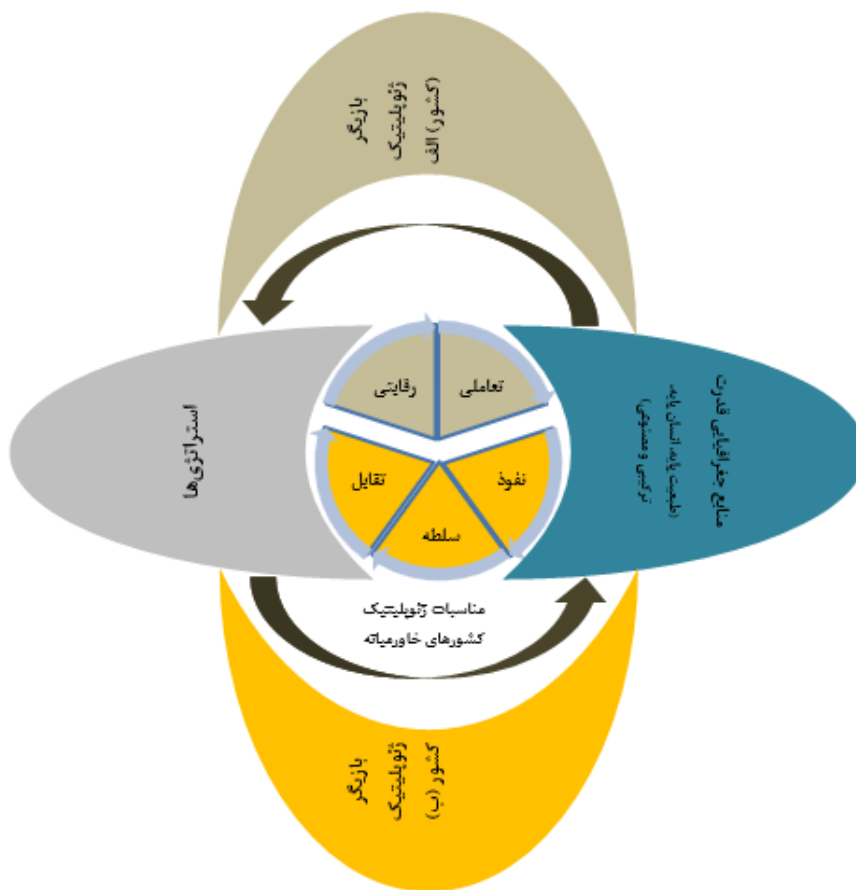
۵- تجزیه و تحلیل و نتیجه‌گیری

در مطالعات ژئوپلیتیک، منطقه خاورمیانه به‌عنوان یکی از مناطق حیاتی جهانی، همواره مورد توجه و بررسی قرار گرفته است. بر این اساس، مقاله حاضر به بررسی الگوهای مناسبات ژئوپلیتیک در این منطقه پرداخته و سعی دارد تا مولفه‌های اساسی تأثیرگذار بر این الگوها را تبیین نماید. با توجه به ویژگی‌های منحصر به فرد خاورمیانه، این پژوهش نقش برآورده‌کننده در درک ژئوپلیتیک منطقه خواهد داشت؛ بنابراین بررسی مولفه‌های موثر بر الگوهای مناسبات ژئوپلیتیک در خاورمیانه نیازمند یک دیدگاه تحلیلی است. که در این تحقیق مجموعاً ۳۷ مولفه در قالب چهار بعد طبیعی، انسانی، ترکیبی و مصنوعی به سمع و نظر خبرگان رسیده و بر اساس نظرات آنها مهمترین مولفه‌های تأثیرگذار بر مناسبات ژئوپلیتیکی بین بازیگران منطقه خاورمیانه بوده‌اند. متناسب با این مولفه‌های ژئوپلیتیک کشورهای منطقه استراتژی‌هایی جهت دسترسی به منافع و اهداف خود ترسیم کرده‌اند که این استراتژی‌های پیش‌روی بازیگر منطقه به صورت مستقیم و غیر

مستقیم بر مناسبات ژئوپلیتیک دو کشور اثرگذار بوده است. نتایج کلی تحقیق حاضر متناسب با مولفه‌های ژئوپلیتیک موجود در خاورمیانه که به صورت ناهموزن توزیع شده است و از سوی دیگر استراتژی‌هایی که کشورهای حاضر در منطقه مبتنی بر آنها در پیش گرفته‌اند، نشان دهنده آن است که پنج الگوی مناسبات ژئوپلیتیکی ممکن در منطقه خاورمیانه، بیشتر مناسبات در این منطقه مبتنی بر شرایط حاکم بر آن و حضور بازیگران دیگر در این منطقه در قالب الگوی نفوذ، سلطه و تقابل بوده است و در بخش‌های محدودی بین بازیگران الگوی تعاملی و رقابتی وجود داشته است. متناسب با این نتایج الگوی مفهومی بخش نظری تحقیق را می‌توان در قالب مدل ذیل برای منطقه خاورمیانه اصلاح کرده و در نظر گرفت.

شکل ۳: الگوی مناسبات ژئوپلیتیک کشور خاورمیانه

کتابنامه

- ۱- ال موسی، محسن علی جهید (۱۴۰۰). بررسی عوامل مرزی موثر بر مناسبات عراق و ترکیه. پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه فردوسی مشهد. به راهنمایی محسن جان پرور. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- ۲- بهرامی جاف، ساجد (۱۴۰۱). طراحی الگوی مناسبات ژئوپلیتیک ایران و ایالات متحده آمریکا. رساله دوره دکتری دانشگاه فردوسی مشهد. به راهنمایی محسن جان پرور. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- ۳- جان پرور، محسن (۱۳۸۶). ژئوپلیتیک برای همه. تهران: نشر انتخاب.
- ۴- الجبوری، مصطفی محمود محمد (۱۴۰۰). تبیین و سطح بندی اختلافات مرزی کشور عراق. پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه فردوسی مشهد. به راهنمایی محسن جان پرور. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- ۵- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۸۹)؛ یک منطقه ژئوپلیتیک چگونه تکامل می یابد، فصلنامه ژئوپلیتیک، سال ششم، شماره ۱، صص ۱-۵.
- ۶- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۹۶)؛ اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک. انتشارات پاپلی، چاپ پنجم، مشهد، خراسان رضوی.
- ۷- حافظنیا، محمدرضا (۱۳۸۵). اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک. مشهد: انتشارات پاپلی.
- ۸- حافظنیا، محمدرضا (۱۳۹۵). گسل‌های ژئواستراتژیک فعال در جهان. فصلنامه ژئوپلیتیک. دوره ۱۲. شماره ۴۴.
- ۹- حافظنیا، محمدرضا و همکاران (۱۳۸۶). الگوی نظری طراحی راهبرد دفاعی مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیکی. فصلنامه ژئوپلیتیک. سال سوم. شماره دوم.
- ۱۰- حافظنیا، محمدرضا. (۱۳۸۳). جغرافیای سیاسی ایران. تهران: انتشارات سمت.
- ۱۱- الحیدری، محمدعبدالحسین عباس (۱۴۰۱). تحلیل مؤلفه‌های هیدروپلیتیک مؤثر بر مناسبات عراق و ترکیه. پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه فردوسی مشهد. به راهنمایی محسن جان پرور. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- ۱۲- خلیلی، محسن و همکاران (۱۳۹۲). مدل‌سازی ژنوم‌های ژئوپلیتیک تأثیرگذار بر سیاست خارجی ایران و عراق. فصلنامه علمی- پژوهشی مطالعات جهان اسلام. دوره ۱. شماره ۳.
- ۱۳- دهشیری، محمدرضا و شاه‌مرادی، حسین (۱۳۹۹). عوامل تعیین کننده در سیستم امنیتی خاورمیانه بر اساس نظریه موازنه همه جانبه. فصلنامه مطالعات روابط بین الملل. سال ۱۳. شماره ۴۹.
- ۱۴- ربیعی، حسین (۱۳۸۸): نقش قدرت منطقه‌ای در حل و فصل منازعات سرزمینی: مورد ایران در منطقه خلیج فارس در دهه هفتاد میلادی، رساله دکتری رشته جغرافیای سیاسی، دانشگاه تربیت مدرس.
- ۱۵- زنگویی، محمد (۱۴۰۱). طراحی الگوی آمایش دفاعی کشورهای خاورمیانه. رساله دوره دکتری دانشگاه فردوسی مشهد. به راهنمایی محسن جان پرور. دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- ۱۶- صالحی امیری، سیدرضا. (۱۳۸۵). مدیریت منازعات قومی در ایران. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک.
- ۱۷- عزتی، عزت الله (۱۳۹۵)؛ ژئوپلیتیک در قرن بیست و یکم، انتشارات سمت، چاپ پنجم، تهران.
- ۱۸- فرهادی، فرشید و هدایتی، محمدرضا (۱۴۰۰). آینده نظم منطقه‌ای خاورمیانه در افق ۲۰۳۰. فصلنامه آینده پژوهی دفاعی. سال ۶. شماره ۲۲.
- ۱۹- کالینز، جان (۱۳۸۴)؛ جغرافیای نظامی، ترجمه از محمدرضا آهنی و بهرام محسنی، انتشارات دانشگاه امام حسین، تهران.
- ۲۰- کمپ، جفری و رابرت هارکاوای (۱۳۸۳): جغرافیای استراتژیک خاورمیانه (جلد اول)، ترجمه مهدی حسینی متین، پژوهشکده مطالعات راهبردی، تهران.

- ۲۱- کمپ، جفری و هارکاو، رابرت. (۱۳۹۹). جغرافیای استراتژیک خاورمیانه، ترجمه سید مهدی حسینی متین، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- ۲۲- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۹۶)؛ جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی، انتشارات سمت، چاپ هشتم، تهران.
- ۲۳- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۱). جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی. تهران: انتشارات سمت.
- ۲۴- مویر، ریچارد (۱۳۹۱)، درآمدی و بر جغرافیای سیاسی، ترجمه دره میرحیدر، چاپ دوم، انتشارات سازمان جغرافیای نیروهای مسلح، تهران.
- ۲۵- میرحیدر، دره (۱۳۹۰)؛ تحولات پنج دهه اندیشه در جغرافیای سیاسی، انتشارات پاپلی، چاپ اول، مشهد. خراسان رضوی.
- 26- Cohen, S. B. (2008). Geopolitics of the world system. Tehran: The Cultural Institute of Contemporary Abrar International Studies. 81-84.
- 27- Derrick Siclaway, James. (1993). Geopolitics, geography, and 'terrorism' in the Middle East. Environment and Planning D: Society and Space 1994, volume 12, pages 357-37.
- 28- Huntington, S. (1993). The Clash of Civilizations. Foreign Affairs, Vol:72. No:3. Pp: 22-49.
- 29- Koppes, C R. (1976). Captain Mahan, General Gordon, and the origins of the term Middle East. Middle Eastern Studies 12,95-98.
- 30- Rosecrance, R and Stein, A (1973). Interdependence: Myth or Reality? World Politic XXVI.